

tése maradt borzongatóan ismerős, vegyének és egyének. Laca bá kolbászkarikás katonái tömzsi vörös törpök, a lágerben enni alig adtak az oroszok, de a vodkát bögrével mérték, nu, pityi továris, job tvoju maty. A galamb megemelte a szárnyát, az erkélyajtó üvegén figyelte, amint felmorzsolódnak ujjai között, mit bámulsz, zabálj, mi kéne még.
– Semmi.

Ott a konyhaasztalnál még tisztán emlékezett az apjára, legalábbis azt hitte, emlékezik, mennem kell, mondta a férfi, a gyerek gyomra a szótól összerándult, a vér keserű, sós ízét érezte a szájában, nekem ez az egy élet kevés, szemben vele ellenséges törpsereg, azért ilyen gebe ez a gyerek, mert nem eteted rendesen, forgatta a falatot a szájában, úgy érezte, ha megfullad, sem megy le a torkán, szűk itt a tér, megfulladok, viszlek magammal, gyere, csak nézett ki, oldalra el, nem lehet, a gyereket nem hagyhatom, a galamb a szomszéd fáról átrepült az erkélyre, a korlátra ült, *a szárnyán a világos szürke tollak között volt egy seb, vagy csak ő szerette volna, hogy legyen*, piros volt a szeme is, mint a vér, mikor megvágta az ujjbegyét, tenyeremből etetek, megosztom veled utolsó falatomat is, tudom.

Azon nem csodálkozott, hogy anyja nem válaszolt, a szó ott ült a jázminbokor alatt mozdíthatatlanul. Laca bával nem voltak szavaik egymáshoz, mért nem váltál el tőle, kérdezte az anyját már felnőttként, nem tudtalak volna felnevelni. A fehérre préselődött száj éles metszete maradt meg az emlékezetében, nem igaz, te is tudod, hogy hazudsz. Az utolsó időkben, mikor már Laca bát is elvitte a gyomorrák, s teljesen magára maradt az anyja, nem csinált mást, egész álló nap ült a parkban, hiába kérdezték, nem válaszolt, csak morzsalta a kenyeret a madaraknak. Csupán évtizedekkel később volt képes regisztrálni a végtelenített pillanatot, anyja halálának kezdetét, a fehér metészvonalat, ahogy az ajak soha nem gyógyuló mütéti heggé préselődik össze.

Hajdu Péter

NOSZTY FERI ALAKVÁLTOZÁSAI

Dis Manibus Blasii Simon

Noszty Feri alakja számos változatban bukkan fel a XX. századi magyar kultúrában. Az első szöveget, amely a figurát megformálta, Mikszáth Kálmán írta 1906 és 1907 során, és apránként jelentette meg a *Vasárnapi Újság*ban. A másodikat szintén Mikszáth Kálmán jelentette meg 1908-ban három kötetben a Franklin Társulatnál. A továbbiakban azonban nemcsak Mikszáth-szövegekről lesz szó, hanem számos más közelítésmódról is, egészen Kellér Andor 1962-es, *A FŐISPÁN* című írásáig. Tulajdonképpen recepcióesztétikai megközelítés ez: a recepció első állomásának a kötetkiadást tekintem, amelyben Mikszáth nagyon nagy beleérzéssel értelmezte, illetve értelmezte át *A NOSZTY FIÚ ESETE TÓTH MARIVAL* című „elbeszélést”. (Mivel a *Vasárnapi Újság*ban ez volt a műfaji megjelölés,¹ a továbbiakban „elbeszélésnek” fogom nevezni az első szöveget és „regénynek” a könyvként megjelent másodikat.) Mikszáth rafinált intertextuális játéko-

kat folytat: hajlamos egészen hosszú, akár több száz oldalas részleteket szó szerint át-
emelni és ugyanakkor néhány odavetett megjegyzéssel, amelyeket többnyire fejezet-
cím formájában illesztett be a folyamatosan idézett szövegbe, finoman értelmezni. Az
elbeszélés meglehetősen nagyvonalúan bánt a fejezetekkel, és igen szűkszavú címek-
kel látta el őket. Példaképpen tekintsük át a második rész (az elbeszélés ugyanis két
részből állt) fejezeteit:

A LÉPVESSZŐK	
(Számozatlan)	ORESZTES ÉS PILÁDESZ ²
Második fejezet	AZ ÖRDÖG JÓ CIMBORA
Második fejezet	MARISKA MEGVÁLTOZOTT
(Számozatlan)	KÉRŐ ÁLL A HÁZHOZ
Harmadik fejezet	A KERESZTBETETT SZALMASZÁL

Ha az ember ilyen táblázatszerűen tekinti át a fejezetcímeket, meglepheti, hogy a
sorrendben hatodik fejezet csupán a „harmadik”, a két egymást követő második feje-
zet pedig egészen sajátos azonosságkonceptiót sugallhat. De a korabeli olvasók, akik
hetente csak egy folytatással találkoztak, melyek messze nem töltöttek ki egy fejezetet,
nem könnyen figyelhették meg ezeket a sajátosságokat. Ilyen következetlenségek vi-
szont a regényben nem fordulhatnak elő: itt a fejezetek teljesen hibátlan számtani so-
szont mentén követik egymást, és a fejezetek egyenlő fontosságát nagyon szépen ér-
zékelteni az a sajátosságuk, hogy mindegyiknek saját, a többiekétől különböző sorszá-
ma van.³ Az idézett fejezetcímek is mutatják, hogy az elbeszélés narrátora milyen ke-
véssé tart távolságot a történet világotól. A regény narrátora ellenben hangsúlyozottan
ironikus fejezetcímekkel kommentálja a néha változtatás nélkül idézett szövegrésze-
ket, amelyeket azonban sokkal több fejezetre tagol. Ez az eljárás az elbeszélés *EGY BE-
SZÉD HATÁSA* című fejezeténél a leglátványosabb, melyet a regény nem kevesebb, mint
hat fejezetre osztott fel, és ezek közül az utolsó a következő, erőteljesen értelmező,
ugyanakkor ironikusan távolságtartó címet kapta: *KIFÜRKÉSZHETETLENEK A HATÁS CSODÁ-
LATOS TITKAI ÉS RUGÓI*.

Mikszáth azonban nem csak a történet tagolása és ironikus kommentálása révén ala-
kította át az elbeszélést. Elhagyta az elbeszélés első fejezetét, és ezáltal csökkentette
Noszty Pál fontosságát a cselekményben, hogy helyette mint a lokális politikát többé-
kevésbé saját kezében tartó és akár még a miniszterelnökkel is konfrontálni képes kis-
király helyett, amilyen az elbeszélésben volt,⁴ a család, a rokonság kollektív érdekér-
vényesítő hálózata⁵ játssza a főszerepet. Van azonban egy további, jelentős következ-
ményekkel járó változtatás is, amely éppen e hálózat, a Nosztyak morális értékelése
szempontjából érdekes.

Nem én magam akarom itt a fiktív szereplőket a saját erkölcsi szempontjaim szerint
értékelni, hanem a regény, azon belül is leginkább a narrátor – egyébként korántsem
konzisztens – morális értékelő pozíciójáról próbálok kijelentéseket tenni. Mert az egy-
általán nem mindegy, hogy egy nem kismértékben politikai-társadalmi tematikájú re-
gényben az érdekérvényesítő rokoni hálózatok működésével szemben affirmatív vagy
elítélő pozíció körvonalazódik. Jó pár olyan szerző van persze, akiknél ez egyáltalán
nem lehet kérdés. Vitán felül áll, hogy Herczeg Ferenc vagy Lovik Károly szövegeiben
a társasági életre jól felkészített, jelentős szexuális vonzerővel rendelkező, ráadásul
még ügyes és leleményes fiatalemberek udvarlásainak elbeszélései affirmatívak. És az
is világos, hogy mit kell gondolni a hasonló hálózatokról a *ROKONOK*-ban. A *NOSZTY FIÚ
ESETE TÓTH MARIVAL* című szövegekben azonban ez valóban kérdés, mert az értékelő

pozíció legalábbis lebegtetett,⁶ vagy bizonyos változásokon megy át a történetmondás során. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a szöveg két különböző, sőt inkompatibilis értékelést eredményező olvasatot is felkínál.⁷

Társadalmi csoportok morális értékelése igen gyakran a szexuális viselkedésről szóló elbeszélések révén artikulálódik, és ilyen olvasata Noszty Feri alakjának is lehet. A szövegek ugyanis játékba hozzák az európai irodalom egyik alapvető történetsemáját: egy különösen szép lány és egy különösen szép fiú egymásba szeret, majd számos nehézség legyőzése után összeházasodnak. Ilyenkor természetesen a házasság a legjobb dolog, ami történhet, ezért az olvasó végigizgulja az elbeszélést, drukkol a fiataloknak, azonosul velük, szeretné, ha a házasság végre megköttené. E séma alapján Noszty Feri is el lehet fogadni pozitív hősnek, és a legyőzendő akadályt többek között Tóth Mihály ellenállása jelentené: például el kellene titkolni előle a váltóhamisítás ifjonti botlását, aminek ő egyébként csak a tényéről értesül, és nem ismerheti meg az eseményeket olyan részletességgel, mint mi, akik tudjuk, hogy az erkölcsi felelősség legalább olyan mértékben terheli a gonosz Kozsehubát, Feri szerelmi vetélytársát.

Ahhoz, hogy ez a befogadási séma működhessen, nemcsak arra van szükség, hogy Feri léhasága ellenére is némiképp vonzó személyiség legyen, hanem azt is világossá kell tenni, hogy tényleg szerelmes Tóth Mariba.⁸ A család természetesen elvárja tőle, hogy meghódítsa és feleségül vegye a gazdag leányt, és meglehetősen nagy erőfeszítést is ebben, de mindez nem számít, hiszen ő eközben valóban beleszeret a leányba. Ezt a narrátor elég világosan adja értésünkre abban a jelenetben, amikor a szüreti mulatság előtt Feri meglesi Marit. Feri szabad függő beszédben előadott reakciói után a narrátor arról is biztosít bennünket, hogy Tóth Mari szépsége „örökre” belevésődik a leselkedőbe: *„Igen, Tóth Mari volt. De kicsoda finom, törekeny termet, milyen ritmikus mozdulatok. Igaza van Homlódynak, ennek a lépése valóságos muzsika. S aztán az a szépen ívezett homloka! Hát még a fitos orra s azok a mindenféle görbületek a kis pikáns arccskáján! Feri el volt bájoltva, szinte felszisszent a szépsége láttán. Tényleg egyik érdekes példánya volt Tóth Mari azoknak a teljesen szabálytalan szépségeknek, kik nem mindenkinek tetszetek, de ha egyszer tetszenek, nem lehet belőlük könnyen kijózanodni, mert a szabályos szépségek többé-kevésbé másolatok egymásról s könnyű az egyik helyett másikat találni, egy kis különbségen túlteszi magát a szem, de a szabálytalan szépségek unikumok, jaj annak örökre, akibe mélyen belevésődik az ilyen arc...”*

*Tóth Mari barnafalú foulard-selyemruhát viselt, finom vonalú fehér patkókkal mintázva s széles szalmakalapot, margaréta-virágokkal, mely hátratasztva, úgyszólván a hátára lapult, látni hagyva gyönyörű tömött haját, mely koszorúba volt fonva a feje körül. Ezt jól az eszébe véste Feri.”*⁹

Persze azért vési jól az eszébe, hogy az apróhirdetésben majd felhasználhassa. De számít ez most már? Csalárd céllal ugyan, de jól eszébe vési Mari arcát, márpedig a narrátor szerint akibe az ilyen arc mélyen belevésődik, annak „jaj örökre”. És ezt a mély belevésődést akár igazolhatja is Feri későbbi, bontóvári kalandja, „a kis vöröshajú színésznővel”, akivel saját állítása szerint azért kezd, „mert Marihoz hasonlít”.¹⁰ A polgári táncmulatságon lebonyolított ismerkedés után pedig, amikor Velkovics Rozália felbukkanása miatt Ferinek vissza kell vonulnia, a narrátor még világosabban beszél arról, hogy a férfi bizony szerelembe esett, és már egyáltalán nem (csak) a hozomány érdekli: *„Pedig ez a játék már nem megy babba, nemcsak Mari hozományáról van már szó (hiszen még elég pénzes leány akad az országban), hanem az ő szívéből is, mely nyugtalanul dobog és hanykolódik.”*¹¹

Mintha éppen erre utalna vissza majd a regény utolsó bekezdése, hogy visszavonja, utólagosan letagadja az egész, Noszty Feri igaz szerelméről szóló diskurzust, amely a hozományvadászatot megbocsátható mellékkörülménnyé minősíthetné. Ott Noszty Feri vigasztaló gondolatait halljuk: „...*Hiszen elég nagy a világ. És van benne elég leány. Szébbnél szébbek, édesebbek. A hozományok se veszték még ki. Ej, csak egészség legyen és egy kis tűrhető kártyajárás.*”¹²

A narrátor folyamatos azonosságát természetesen semmi sem szavatolja, és az sem biztos, hogy tényleg mindentudó: lehet, hogy a somlyói jeleneteket kommentálva butaságokat beszélt, és rosszul tudta, mi zajlik Noszty Feriben. Vagy egy másik narrátor az utolsó fejezetben másképp tudja a dolgokat. Mindenesetre elég kényelmetlen helyzetbe kerül az olyan olvasó, aki (mint én, amikor először olvastam a regényt) bedől a somlyói jelenetek narrátorának, és hajlandó elfogadni a romantikus szerelmi történet általa felkínált értelmezési sémáját.

Ez az ambivalencia a recepciótörténetben is megfigyelhető; bizonyos ingadozások után végül határozott elmozdulás figyelhető meg a negatív erkölcsi megítélés irányába. A regény is a negatív pólus felé tesz lépéseket, amikor hozzátold az elbeszéléshez egy a Nosztyak erkölcsi habitusának szempontjából korántsem mellékes szálát: Noszty Vilma és Malinka Kornél viszonyát, amelyhez Feri teremti meg az alkalmat. Az elbeszélésben Noszty Feri újsághirdetés útján talál titkárt Kopereczky számára. A furfangos ifjút Malinka Samunak hívják, korábban kispárt volt, de egy komikus csínytevése miatt kicsapták a szemináriumból. Noszty Vilma természetesen még hallomásból sem ismerte. Ezt a figurát helyettesíti a regény Malinka Kornéllal, Vilma leánykori szerelmével és Feri volt iskolatársával. Ezt a szálát tulajdonképpen meglepően csekély változtatással fel lehetett építeni. Természetesen a titkár alkalmazásának történetét át kellett alakítani (20,52–56.), retusálni kellett az utalásokat a szeminarista múltra (20,60. és 62.), valamint betoldani a krapeczi leskelődés történetét (20,98–104.).¹³ Ezzel megteremtődött a fiatalok egymásra találásának lehetősége, még egy lépés azonban kell: Noszty Feri közvetítőként is elősegíti a kapcsolat kibontakozását, amikor Kopereczky beiktatási ünnepségén biztatja Malinkát, és a kettejük feltételezett boldogságáról kérdezi (20,137.). Mindezzel a mintegy tízoldalmi frissen betoldott szöveggel azonban, amely alapvetően átalakítja a szereplők viszonyrendszerét, Mikszáthnak sikerül az elbeszélés változtatás nélkül idézett részleteit is átértelmeznie. Vegyük például Kopereczky közlését a 22. fejezetből: „– *Malinka nincs ott [...]. Vilma egy kicsit náthás, nem megy ki, hát elkérte tőlem mára.*

– *Mit kért el Vilma, nem értettem?* [– szól közbe Noszty Feri.]

– *Malinkát. Az most dominózik vele egész nap. A számársáig jó fiú ez a Malinka.*”¹⁴

Amikor Malinka egyszerűen egy titkárrá avanszált kicsapott szeminarista volt az elbeszélésben,¹⁵ ez az epizód valószínűleg teljesen mellékes és jelentéktelen volt. De a regényben, ahol bizonyos érzelmekről lehet tudni Malinka és Vilma között, ez a „dominózás” egészen sajátos jelentéstartalmakat nyer. Hiszen Kopereczky ezt éppen annak a Noszty Ferinek meséli, aki a legpontosabban informálva van a főispánné és a titkár kapcsolatáról: az ő fülével hallva elég pontosan tudhatjuk, mit is csinálnak ők ketten, amikor úgymond „dominóznak”. Ez természetesen ad hoc jelentésadás, amely – mondanom sem kell – nem sugárzik ki a regény egészére. Nyilván nem érvényesíthetjük ezt a tapasztalatunkat a 18. fejezetben sem, a drenki születésnap multság elbeszélésénél, ahol az egyik szobában „*egy pár középkorú menyecske dominózott fiatalabb férfiakkal.*”¹⁶

És amikor a későbbi jótékonysági bálon a fényképezéshez eloltják a gyertyákat, és a sötétség alkalmat teremt némely pajkoskodásra, ezek a mondatok szintén átértelmeződnek némiképp. „*Vilmát valaki megcsókolta, az ő éles fölszisszenése vált ki legjobban. Azután kigyúlt a magnézium fantasztikus fénye, egyet vagy kettőt kattant a fényképezőgép és a társaság meg volt örökítve.*

Hogy Vilmával történt valami, csak abból lehet gyanítani, hogy miután a szereplők levették a jelmezeit és megjelentek az ebédlőben, Kopereczky egy bős lepárd tekintetével fürkészte az embereket s Vilma elsuhanván Malinka mellett, halkán, szemrehányón mondta: »Micsoda könnyelmű ördög bújt ma magába?« Malinka persze ártatlan képet vágott és a végén azt hámoztta ki Kopereczky, hogy voltaképpen Feri csókolta meg a hűgát. Elég csacsi, hogy nem egybeütt kereskedik.»¹⁷

Persze az elbeszélésben is lehetett úgy értelmezni az eseményeket, hogy Malinka csókolta meg Kopereczkynét, de mivel definitív narrátori kijelentés ezt nem igazolta, akár Kopereczky értelmezését is el lehetett fogadni, és hinni lehetett Malinka ártatlan képének. A Vilma által emlegetett könnyelműség egészen mást jelentett abban a szövegben, a szemrehányás ténylegesen szemrehányás lehetett, amely nem tartalmazott annyit a cinkosságból.

Nem egy 1908-as szöveg kapcsán kell arról vitatkoznunk, hogy egyetértünk-e a nők szexuális aktivitásának patriarkális korlátozásával: az adott társadalmi összefüggések között ez a házasságtörés elég egyértelműen szolgálja a Noszty család morális leértékelését. Ez még akkor is így van, ha a Mikszáth-szövegekben egyébként a nők félrelépése nem mindig jelent igazán súlyos konfliktust. A házasságtörés mint téma igen fontos szerepet játszott a XIX. század második felének európai prózájában, de a Noszty lány esete Malinka Kornéllal csak nagyon távolról emlékeztet Bovaryné, Anna Karenina vagy Effi Briest történetére.¹⁸ Nem mindenki veszi az ilyesmit olyan komolyan, mint az a szegény Gélyi János. Egy 1895-ös Mikszáth-elbeszélésben például (ez az EFFI BRIEST megjelenésének éve) Moronyi István mindenáron megpróbálja rávenni legjobb barátját, akit éppen rajtakapott a feleségével, hogy ne rohanjon el szégyenében, hanem maradjon náluk vacsorára. Azt kiáltja neki: „*Inkább nem haragszom, csak gyere vissza. [...] Ne okoskodj, Pista!*”¹⁹ És a narrátor azt sejteti, hogy Tóth Pista nem fog sokáig okoskodni, és jól ellesznek ők hárman. A MINDEN ASSZONY, ASSZONY című novella végén, amikor a gróf megtudja, hogy a felesége megszökött a jószágigazgatóval, a következőképpen kommentálja az esetet: „*Ahá!*”²⁰

Vilma esete sem vált ki semmilyen konfliktust, és a narrátor sem bonyolódik bele az ügy kommentálásába. Egy szempont azonban így is felvetődik: milyen szerep vár arra, aki belép egy ilyen családi hálózatba? Az olyan romantikus szerelmi történet sémájában, amelyet Feri és Mari kapcsán az elbeszélés felkínált, az örömteli végpont a házasság, utána már csak a „boldogan éltek, amíg meg nem haltak” következhet. A Vilma–Malinka szál jelenléte azonban óvatosságra int, amennyiben arra figyelmeztet, hogy a házasság ebben a fikciós közegben nem a problémamentes örök boldogság terepe.²¹ Márpedig akkor az is kérdés lesz, hogy mennyire terjed ki a családi szolidaritás a beházasodó idegenekre. Úgy látszik, kevésé. Kopereczkyből főispánt csinálnak ugyan, de ez nem az ő, hanem a családi hálózat érdekeit szolgálja elsősorban, és része a Noszty Feri megházasítását célzó nagyívű terveknek is. Azt a szemmel láthatólag létező és meglehetősen konvencionális igényét viszont, hogy feleségének kizárólagos szexuális partnere lehessen, már nem hajlandók akceptálni. Feri és Vilma családi szolidaritása nem terjed ki Kopereczkyre.

Amiből az következik, hogy esetleg Tóth Marira sem terjedne ki. Hiszen ha kiterjedne, akkor a Noszty Ferivel kötendő házasság ellen alig lehetne kifogás: Mari, úgy látszik, jól boldogul és jól is érzi magát Bontó vármegye társadalmi életében, amely főleg ceremoniósan megszervezett ünnepek sorozatát jelenti. A főbb események Bontó megyében a főispáni beiktatás, a születésnap, a jótékonyági bál, a lakodalom (bár az történetesen elmarad), de az egyszerű látogatásoknak is rögzített koreográfiájuk van, mint az például „*az úgynevezett kisebbik búcsúzkodás*” intézményéből kitetszik.²² A Nosztyak talán megfelelő társadalmi presztízst biztosítanak az ilyen életforma sikeres és kellemes bonyolításához (ahogyan Kopereczkyből főispán lesz), de a házassággal kapcsolatos érzelmi igényeknek és elvárásoknak alkalmasint nem hajlandók eleget tenni. De ha a házasságkötéssel a rokonság szolidaritása nem terjed ki automatikusan az új családtagra, akkor annak az elképzelésnek is lehet létjogosultsága, ahogyan Tóth Mihály vizionálja Noszty Feri és Tóth Mari házasságát: „*Eddig ugye tönkre ment a leány becsülete, de még megvan a fiatalsága, szépsége, hozománya. A gazember elviszi azt is. Apránként tönkre teszi a szépségét, rosszul bánik vele, mert hisz gazember, talán veri is, mert gonosz, a pénzét elpocsékolja, mert lump s mikor semmije sincs, szépsége eltűnt, pénze elfogyott, teste roncs, akkor elhajtja – ha ugyan már hamarabb nem hagyta cserbe, valamely tulajdonság eltűnésénél, mert lehet, hogy már a pénze elköltése után lerázza, ami aránylag szerencse.*”²³

Egy regényalakot a regény különböző szereplői, no meg természetesen a narrátor igen különböző módokon ítélnék meg és értelmezhetnek. Éppen ezért nem sok értelme volna azon tűnődni, adekvát képet fest-e a Tóth Mihály nevű fiktív alak a Noszty Feri nevű szintén fiktív alak házasságáról, amely ráadásul még ebben a fikcióban sem jön létre. Mindenesetre Tóth képe Feriről közelít ugyan a regény végén jelentkező narratori értékeléshez, de még annál is sokkal negatívabb. Bizonyos aggályokat a külső pozícióból reflektáló falusi nép is megfogalmaz, amikor a nemesség lakodalmi felvonulását bámulja: „*S ihol ni, most már méltóságos asszony lesz a [Tóth Mihály] leányából. Megérdemli különben, olyan, mint a galamb. Mit is csinál szegényke a sok páva között!*”²⁴

Következő fázisában a recepció kifejezetten az igaz szerelem romantikus története és az ebből következő boldog házasság irányában értelmezte át az ambivalens mikszáthi történetet. Ennek az átírásnak a vezéralakja Harsányi Zsolt, aki két lépésben hajtott végre radikálisnak nevezhető átértelmezését. Először színpadra, majd filmre alkalmazta a regényt. Mindkét változatnak az a címe: A NOSZTY-FIÚ ESETE TÓTH MARIVAL, ami azt sugallja, hogy a történet lényegileg azonos Mikszáth történetével, és a színdarab nyomtatott változatának címlapján sokkal nagyobb betűkkel szerepel Mikszáth Kálmán, mint Harsányi Zsolt neve.²⁵ A különbségek azonban nem jelentéktelenek, és pedig éppen Noszty Feri jellemét, szerelmének őszinteségét illetően. Feri itt ismeretlenül első látásra beleszeret egy nőbe, aki – mit ad Isten – éppen Tóth Mari,²⁶ és amikor családja megpróbálja rávenni, hogy vegyen el egy gazdag leányt (Tóth Marit), a tervet éppen azért utasítja el kezdetben, mert szerelmes a szép ismeretlenbe.²⁷ Azt a tényt, hogy Feri szerelmes a lányba, különösen erőteljesen hangsúlyozza a Harsányi-darab német változatának címe: DIE LIEBE DES JUNGEN NOSZTY.²⁸ A váltóhamisítás ügyét a darab tovább bagatellizálja, rosszul sikerült tréfának, az intrikus Kozsehuba által fortélyosan kihasznált ügyetlenségnek állítja be. Ferinek nem is ezért kell elhagynia a katonaságot, hanem mert Stromm szerint – aki például azt mondja: „*Én ezt a fickót úgy szeretem, hogy a saját fiamat se jobban*” – egyáltalán nem való katonának, hanem inkább meg kell nősnie és elhelyezkednie az államigazgatásban. Noszty Pál Strommnak szegezi a kérdést a váltóügy után: „*úriembernek tartod-e a fiamat, vagy nem*”. És a válasz: „*Ha*

nem tartanám úriembernek, nem ülnék az asztalánál.”²⁹ Maga Stromm mondja ki tehát, hogy ennek a tettnek (amely a regényben az ősbűn volt) semmilyen erkölcsi konzekvenciája nincs. Stromm ezredes, aki a regény végén mint a Ferit elítélő megkérdőjelezhetetlen tekintély lép fel, a vígjátékban Feri atyai támogatója lesz.

Igaz, kiderül, hogy Noszty Feri nem akármilyen módon képes mulatni, ami hallatlan lelkesedést vált ki a neki muzsikáló cigányokból: „*PRIMÁS: Ha kimondja aztat a szót, instálom, hogy »ripityom«, á, nem tudják aztat Pesten.*

NOSZTY [PÁL]: *Ripityom? Mi az?*

PRIMÁS: *Az a jeladás, instálom. Mikor a főhadnagy úr érzi, hogy nagy benne a természet, akkor elkiáltja, hogy »ripityom«. Akkor mán mi tudjuk, hogy mi a szabály. Az egész banda fel az asztal tetejire, osztán aztat a nótát játszuk, hogy »kútágas«, a főhadnagy úr meg elkezd a törést.*

NOSZTY [PÁL]: *Törést?*

PRIMÁS: *Télen tükröt, instálom, nyáron inkább szeket.*”³⁰

Az első felvonás végén láthatjuk is, amint Feri így mulat, de a dolog mégiscsak meglehetősen ártalmatlan szórakozásnak minősül, hiszen a pincérek jó előre a keze ügyébe készítenek egy már amúgy is törött szeket.

Ebben az értelmezésben Feri olyannyira szerelmes Mariba, hogy a szüreti ismerkedés csalárd, előkészített volta is hiába lepleződik le, hiszen a még korábban, ismeretlenül írt levél és a hozzá mellékelte nefelejcsnek emléke bizonyítja, hogy Feri már azelőtt is szerette Marit, hogy tudta volna, ő a neki kiszemelt menyasszony. Harsányi tehát végleg felszámolja az ambivalenciát: nála Feri nem egyszerűen beleszeret menyasszonyába az események során, ahogyan azt a regény mint az egyik lehetséges olvasatot felkínálja; ő a „szerelem első látásra” közhelyével operál, és ezt a mikszáthi történet előzményeként csempészi be a cselekménybe. Ráadásul Vilma ügyessége folytán Kopereczky visszavásárolja Feri számára Nosztaházát, így aztán nem szegény kéréként, hanem vagyonos földbirtokosként kérheti meg Mari kezét. A finálé nem is lehet más ezek után, mint a boldog egymásra találás, amit a szereplők szövegei szerint a transzcendencia szavatol. „*Nem mindig mondtam, hogy az Isten is egymásnak teremtette őket?*” – kérdi Tóthné. A legutolsó mondatot pedig Mari mondja: „*Még az Isten is nevet odafenn, ha idenez*” – azzal „*(A nyakába esik Ferinek)*”.³¹ A *happy ending*ként bekövetkező házasság már csak azért is problémátlan ebben a befejezésben, mert a Nosztyakat nem az anyagi kényszer veszi rá a vagyonos lány befogadására a családba: nincs szükség a vagyónára, hanem csak személyes tulajdonságai és Feri érzelmei számítanak.

Azt talán mondani sem kell, hogy ebben a világban nincs helye olyasminek, mint a leány kompromittálása vagy Vilma viszonya Malinkával. Kopereczky titkárának ebben a darabban inkább Tóth Mari tetszik: az ő szerepe színpadi viselkedésével világossá tenni, hogy Feri kiszemelt menyasszonya olyan szépség, aki erőteljesen hat a férfiakra.³²

Lehet-e ennél messzebbre menni Noszty Feri tisztára mosásában, az ambivalens mikszáthi történet romantikus szerelmi idillé értelmezésében? Lehet. Az 1937-es filmváltozat már kifejezetten idealizálja a Jávor Pál alakította Ferit. A fiatalember, aki a vígjátékban még alkalmatlan volt katonának, itt a katonasereg letéteményese, aki azért szakít Velkovic Rozáliával, mert nem hajlandó elhagyni a szerelemért a katonaságot, hiszen az az élete. Némi katonai ethosz az egész filmet áthatja; a nyitójelenet a huszárezred bevonulásával a kisvárosba, melyet az egész lakosság, de főleg a nők határtalan lelkesedése kísér, szépen előre jelzi ezt. A nemi szerepekre később is ilyen katonás viszony jellemző: a filmben többször fordul elő, hogy férfiak a nőkre kezdet emelnek, igaz, a pofon végül nem csattan el, a felemelt ököl nem sújt le, de maga a gesztus így is so-

katmondó. (Bár Bubenyik úgy kezd udvarolni a Mari ruhájában megjelenő cselédnek, hogy nagyot sóz a hátsójára.) A zárójelenetben Mari kétségbeesetten ugrál a szobában fel-alá masírozó egyenruhás Noszty Feri körül, és úgy eseng a bocsánatáért, amiért hozományvadásznak nézte.

Ebben a változatban már nincs is váltóhamisítás: Ferinek azért kell elhagynia a hadsereget, mert egyáltalán váltót írt alá Stromm váltótílalma ellenére. Stromm persze visszaveszi a hadseregbe, sőt előlépteti, amikor Feri kétségbeesésében ki akar vándorolni Amerikába. Stromm ezt nem engedheti, hiszen ez a katonás hazafiság teljes megtagadása lenne. A kivándorlás filmbeli értékelése természetesen azt is világossá teszi, mit kell gondolni a szintén kivándorolt Tóth Mihályról, aki itt egyébként is egy szerencsétlen hülye.

Nemhogy Vilma–Malinka szerelem nincs itt, hanem már Malinka figurája is teljesen eltűnik, Bubenyik viszont a Nosztyak bizalmas cselédje lesz. Feri, az ideális katona nem fog mulatás közben bútorokat törni: Jávor Pál arcát premier plánban láthatjuk, amíg bánatában igen decensen végigéneкли a szomorú nótát, melynek a refrénje „Ripityom”.

De az egyik legfontosabb újítás Noszty Feri mint ideális hősszerelmes felléptetése. Nemcsak ismeretlenül beleszeret a szálloda előtt autóját szerelő (tehát különösen modern) Tóth Mariba, hanem még a szüreti multság udvarlási jelenetében sem tudja, kivel ismerkedett meg, mert a ruhacsere a cselédlánnyal őt is félrevezeti. És amikor a lány szakít vele, akkor Noszty Pál a következő erkölcsi ítéletet hirdeti ki: „*Ha nem érezte, hogy csakugyan szereted, akkor nincs szíve, akkor nem hozzád való.*” Hát ennyire megfordultak a szerepek röpké harminc év alatt! Feri a mélyen érző szerelmes, és Mari a szívtelen, aki talán méltatlan is hozzá.

Székely István filmjében a házasságot nemcsak elhatározzák a legvégén, hanem szimbolikus módon már a film közepén megkötik. A szüreti mulatságon Feri és Mari fel sétál a domboldalra, és egy feszület tövében állnak meg. Rendkívül különös kép ez, amelyben a filmvászon közepét a keresztre feszített Krisztus tölti be, tőle jobbra és balra a kereszt tövében ül le a férfi és a nő. (A háttérben táncol a népviseletbe öltözött tömeg.) Valószínűleg helytelen lenne a szerelmezt a két latornak megfeleltetni, inkább két imádkozó figurának látszanak. A Szörényi Éva játszotta Tóth Mari végül feláll, és átmegy a férfi térfelére (ebben a világban a nőnek kell meghódítania az ideális férfit/katonát), és első csókjukat úgy bonyolítják le a kereszt tövében, hogy a kamera rájuk fókuszál, Krisztus alakja már nem látszik. Vagyis a nem túl érdekes udvarlási párbeszéd-től függetlenül a képi cselekmény eljuttassa az esküvői szertartást. Ez a házasság jól érzékelhetően az égben köttetik, transzcendens megalapozottságú egymásra találás, melyhez az egész filmkompozíció affirmatívan viszonyul.

Érdeemes azonban szót ejteni a Noszty-téma egy másik filmfeldolgozásáról, egy sokkal jobb filmről, melyet egy évvel korábban Vajda László rendezett. A KÖLCSÖNKÉRT KASTÉLY-ról van szó, de ebben az esetben tudatosítani kell, hogy csak Békeffy István és Stella Adorján forgatókönyve épített ki erős intertextuális kapcsolatokat Mikszáth regényével, a film alapjául szolgáló vígjáték, Pekár Gyula alkotása ilyenekkel még nem rendelkezett. (Egyébként körülbelül ugyanezt mondhatnánk el a film szellemességéről, ötletgazdagságáról, bravúros dramaturgiai technikájáról.) Ezek a Mikszáthhoz kapcsoló szövegelemek annál feltűnőbbek, mert frissen kerülnek be a történetbe. Pekár Gyula egyébként már egy 1910-es novelláskötetének címadó darabjából választotta azt az elbeszélést, melyet 1914-ben vígjátékká dolgozott át, és amelyet a Nemzeti be is

mutatott.³³ 1922-ben operett is készült belőle HAMBURGI MENYASSZONY címmel (librettó: Kubinyi Ernő, zene: Vincze Zsigmond). Mindezek a változatok azonban még nem idézték fel A NOSZTY FIÚ ESETÉ-T TÓTH MARIVAL. Egy Choltoy Bálint nevű fiatalember szorongatott anyagi helyzetében úgy dönt, Baden-Badenbe megy, hogy gazdag feleséget szerezzen, ott beleszeret egy frissen érkezett és szerényen öltözködő leányba, akiről még senki sem tudja, hogy egy hallatlanul gazdag hamburgi polgárember leánya, a Werner Lottika. A filmben ezzel szemben az apa magyar ember, aki Amerikából (igaz, Dél-Amerikából) meggazdagodva tér vissza egyetlen leányával, aki nem Lotti, hanem Mary. A szegény dzsentrifíú (a filmben Koltay Bálint) feladata, hogy a gazdag örökösöt meghódítsa. A megváltoztatott szituáció, láthatjuk, éppen a Mikszáth-regény alap helyzetévé válik, amit külön hangsúlyoz a kiszemelt menyasszony nevének azonossága. A film a következő évben aztán még szorosabban kapcsolódott a Noszty-témához, amikor elkészült Székely István filmje, amelyben Noszty Pált ugyanaz a Rajnay Gábor játszotta (ráadásul ugyanúgy), aki A KÖLCSÖNKÉRT KASTÉLY-ban Koltay Gábort, a házasulandó fiú apját.

A hozományvadászat, illetve igaz szerelem témája a filmbeli diskurzus nagyobbik részét szervezi. Tételmondatnak tekinthető Kató (Koltay Bálint unokatestvére) kijelentése: „*A doktor Vás szeret engem; aki szereti az embert, az nem hozományvadász.*” Bálindra azt a feladatot rója ki az apja, hogy szálljon fel a vonatra, amelyen a gazdag Gruber a leányával érkezik, ismerkedjen meg velük, hódítsa meg és vegye feleségül a leányt. A fiatalember végigkutatja a vonatot az ismeretlen személyek után, de nem jár szerencsével. Végül azonban megpillant egy nőt a folyosón, és megszólítja. A lány kérdésére – „*Maga egyedül utazik?*” – azt feleli: „*Igen. Azazhogy keresek valakit, de az most már nem fontos.*” Természetesen ez a lány azonos azzal, akit keresett, de ő már azelőtt első látásra halálosan beleszeret, mielőtt ezt megtudná. A Noszty-történet tehát itt is a romantikus, igaz szerelem sémájára íródik át. A busás hozomány témája itt is háttérbe szorul, akárcsak Harsányi színpadi változatában, amikor a film végére a Koltayak megnyerik a végig függőben levő pert, és a fiú immár gazdag birtokosként veheti el a milliomos lányát, akit ő a lánykérés pillanatában vagyontalannak hisz.

Mint láttuk, a téma második kidolgozásában Mikszáth jelentős mozgásokat indított el az érdekérvényesítő hálózatok negatív erkölcsi megítélése felé, és ebben szerepet juttatott a szexuális viselkedésnek, illetve óvatosan problematizálta magát a megkövetendő házasságot is. Noszty Feri két háború közti olvasatai ezeket a mozgásokat mind visszafordították. Csak a „szerelem első látásra” cselekménysémáját voltak hajlandók a regényben meglátni, amelyet a regény felkínált ugyan, de a vége felé egyre inkább visszavont vagy legalábbis elbizonytalanított. Noszty Feri meglehetősen ambivalens figurájából ideális hősszerelmezt faragtak, aki az 1926-os színdarabban még egy erőteljes férfivirtus, a harmincas években már egyenesen a katonaerények megtestesítője lesz. A színpadi adaptáció tartós sikere alapján elmondható, hogy mindez megfelelt a közönségigényeknek, és Harsányi Zsolt a Nemzeti Színház 1939-es bemutatója előtt egy interjúban azzal büszkélkedett, hogy egészen biztosra ment, amikor a regényt átírta: „*a dramatizálónak az a kötelessége, hogy egy Mikszáth-művet ne tegyen ki a bukásnak*”.³⁴ A KÖLCSÖNKÉRT KASTÉLY ezeknél a Harsányi-féle változatoknál finomabb munka, de a dzsentriféle életforma apoteózisa itt is fontos szerephez jut. A kölcsönkapott kastélyba látogató milliomos polgárembernek rettentően imponál, ahogyan az elszegényedett, de gyermekkori – azaz valódi – környezetébe visszakérülő nemesember viselkedni tud. A csárdás, az ivászat, a pertu ritualizálása, az éjjelzene, a kártya, a vadászat: ez az, ami-

hez a Koltayak értenek, és ezt Gruber is akceptálja. Leánya szíves örömet vállalná ezt az életformát, amely problémátlan házasságot ígér ebben a közegben. A Koltayak sajátos és vonzó viselkedéskultúrát képviselnek, amely a kastélyban, vagyis hazai pályán vitathatatlan fölényt biztosít a számukra, ami különösen szépen mutatkozik meg abban a jelenetben, amikor Kató bemutatja doktor Vast. Gruber, aki saját rokonaival vagy általában a saját közegében, amikor például biztosítási ügynökként viselkedik, igen jól boldogul, és gazdagságának is ez az alapja, itt egyáltalán nem tudja, mit mondjon, hogyan kellene az új ismerőst megszólítani. Az így keletkezett zavart Koltay Gábor oldja föl: szép, joviális mozdulattal kezét nyújt, és azt mondja: „*Szervecs, öcsém.*” Láthatjuk, hogy tud viselkedni az úri osztály méltó képviselője.

Ezekkel a filmekkel azonban még nem ér véget a Mikszáth-regény átírásainak sora, és a morális értékelés pozitív felhangjai sem bizonyulnak a recepció tartós sajátosságának. Az ötvenes évek politikai közbeszéde nagyjából meghatározta a Mikszáth-olvasatok lehetőségeit is, Sötér és Király realista társadalomkritikusként tárgyalta a szerzőt, a kánon középpontjába éppen a NOSZTY FIÚ ESETÉ-t helyezve. Az erőteljesen negatív Noszty-képet sugalló olvasatok úttörő darabja Karinthy Ferenc és Benedek András színpadi adaptációja volt, amely bizonyos értelemben a Harsányi-féle változat ellen-darabjának készült. A nyomtatott szöveg előszavában Karinthy ezt a szembeállítását paraszte ügy fogalmazza meg, hogy Harsányi meghamisította Mikszáthot és a valóságot, míg „*az új átdolgozás mindvégig hű kíván lenni Mikszáth Kálmán regényéhez.*”³⁵ A Noszty Feri alakjában rejlő ambivalenciákat azonban ez a szöveg szintén felszámolja, csak éppen a túlsó végleten. A szöveghez fűzött magyarázó FÜGGELÉK így fogalmaz: „*Feri léha gondolkodású szépfű, aki leánybolondításhoz kiválóan ért, színészkedéssel hódította meg Velkovics Rozit is, Marit is így fogja majd meg. Viszont családja előtt nincs mit alakoskodnia.*”³⁶

Ennek megfelelően a darab folyamatos jelzésekkel igyekszik a közönség tudtára adni, hogy Feri egyáltalán nem szerelmes Mariba, hanem csak a hősszerelmes udvarlási szerepét játssza igen jól.³⁷ A szexuális promiskuitásnak a darab igen fontos szerepet szán az egész család morális elítélésében. Feri és a vörös hajú színésznő viszonyát is erőteljesebben hangsúlyozza, ami részben a léhaságát tudatosítja, részben Mari iránti érzelmeit is megkérdőjelezi, minthogy itt nem az eljegyzés idején fellobbanó kalandról van szó, hanem hosszú távú kapcsolatáról, amely már a kiszemelt menyasszony megismerése és az udvarlás megkezdése előtt is létezik. Feri addig nem is hajlandó felvenni szolgabírói hivatalát és Bontó megyébe költözni, amíg a kedvesét le nem szerződteti a helyi színház, ráadásul ezt az igényét az egész rokonság akceptálja. Maga Noszty Pál magyarázza ezzel a főispánnak Feri elmaradását: „*KOPERCZKY: Csakhogy három hónapja szolgabíró, nem ártana, ha lejönne már a fiú.*

NOSZTY: *Előbb a barátnőjét kellett leszerződtenni a bontóvári színekörhöz.*”³⁸

Noszty Vilma és Malinka kapcsolatának, melyet Mikszáth a kötetváltozatban épített fel, de a Harsányi-féle olvasatok teljesen kiiktattak a történetből, az 1950-es feldolgozás jelentős szerepet szánt. Mikszáth megelégedett néhány utalással, sejtetéssel, a színpadon viszont újra és újra szóba kerül az ügy, végül már teljes szókimondással: „*Csalja is az urát azzal a titkárral, a Malinkával.*”³⁹ Erről a viszonyról mindenki tud, bár az apa, ellentétben Feri afférijával, Vilmánál az ilyesmit helyteleníti, természetesen nem erkölcsi alapon, hanem a családi érdekek szempontjából: „*A főispán felesége vagy, első asszony a megyében, az urad ügyeit kellene egyengetned. Meg ne halljam még egyszer, hogy ez a Malinka...*” – mondja neki.⁴⁰

Az esküvő a darabban, akárcsak a mikszáthi változatokban, végül elmarad, azzal a

különbséggel, hogy maga Tóth Mari konfrontál és szakít Ferivel a fináléban. Sajátos módon a miskolci ősbemutató egyik kritikusja mégis hiányolta az esküvőt. Történelmi szempontból találta inadekvátnak a dzsentrí és a polgár szembeállítását, melyben csak a nemesség erkölcsi elítélése fogalmazódik meg: „*Helyesebb lett volna annak érzékeltetése, hogy fog majd össze, hogy házasodik majd össze a születési arisztokrácia a pénzmágnásokkal, a dolgozó osztályok elnyomására.*”⁴¹ A házasság ebben a politikai koncepcióban nyilván nem volna *happy ending*-nek nevezhető, de a hiányolásában talán mégis Harsányi átdolgozásainak emléke kísért. Egy ilyen rövid idézet is alkalmas egyébként, hogy érzékeltesse azt az értelmezési közeget, amelynek Karinthy és Benedek színpadi adaptációjának meg kellett felelnie.

Tulajdonképpen a Noszty család negatív értékelésének ezt az értelmezési hagyományát folytatta Gertler Viktor 1960-as filmje⁴² is, bár határozottan visszahozott valamit Noszty Feri alakjának kétértelműségéből. A főispáni beiktatáson Ferinek úgy megtetszik egy ismeretlen lány, hogy oda se figyel a Tóth Mihály vagyonáról mesélő Máli tántorra – a lány természetesen Tóth Mari. És amikor az első kosár után Feri igen elkedvetlenedik, Vilma azt kérdi tőle: „*Beleszerettél?*” Feri ugyan azt feleli: „*Beleszerettem*”, de Máli néni mereven elutasítja ezt az értelmezést: „*Ferét szerelmes, nem tudja elviselni, hogy kosarat kapott.*” Ferinek tehát ebben a filmben nyilvánvalóan tetszik Mari, és felvetődik az a lehetőség is, hogy menet közben beleszeret. Viselkedését, érzelmeit azonban környezete különféle narratív sémák alapján értelmezi. Ő maga még Máli nénival szemben is ragaszkodna a szerelmi bánat narrációjához: „*Mért, csak azt lehet szeretni, akinek nincs egy fityingje sem?*” – feleli neki. Ez a film egyébként bizonyos pontokon a Harsányi-átdolgozás hagyományát is ápolja. Tóthné figurájának komikumát részben az adná, hogy a különböző idegen tulajdonneveket rendre elfelejti, és csak akkor vágja ki váratlanul, amikor a társalgás már messze túljutott a témán. Ez Harsányi Zsolt leleménye volt.⁴³

A negatív Noszty-kép tekintetében a legmesszebbre Kellér Andor ment, aki A FŐISPÁN című írásában továbbmondta a történetet, és ezáltal értelmezte is Mikszáth regényét. Kellér, számos kiváló életrajz szerzője, radikálisan értelmezi és valósítja meg a Mikszáth-regény UTÓHANG-jának felvetéseit. Ha egyszer riportról van szó, amely „*legközvetlenebb rajzolata a valóságnak*”,⁴⁴ akkor ő egyáltalán nem tekinti fikciónak a regény egyetlen mozzanatát sem, és a maga életrajzát is minden fikciós elemet nélkülöző tényfeltárásnak állítja be. Másrészt végrehajtja azt, amit az UTÓHANG narrátora mint vágyat fogalmaz meg: „*ha az Isten erőt és kedvet ad, tovább folytatom Bontó megyei ismerőseink sorát*”.⁴⁵ Kellér életrajzának főszereplője Szemző Gyula, aki létező személy volt, amennyiben sok más szövegből, főként 1901-es újságcikkekből is ismert.⁴⁶ Kellér szerint – mint azt Király István 1952-ben megírta⁴⁷ – Mikszáth „*róla mintázta a hozományvadász Noszty Feri alakját*”.⁴⁸ Nem éri be azonban ezzel az áttételes kapcsolattal a létező és a fiktív alak, a tényfeltáró életrajz és a riportszerű regény szereplője között, hanem így folytatja: „*Szemző Gyula tehát a Noszty fiú...*” A kettő között tehát teljes azonosságot hoz létre. Mindegy, hogy ezáltal a Mikszáth-regényt teszi nem fikcióvá vagy saját életrajzát fikcióvá: az életrajz a regény folytatása lesz, az életrajz tudott és megkérdőjelezetlen előzményként feltételezi a regény minden egyes eseményét. Csakhogy a folytatás természetesen értelmezi is az előzményeket. Például felold bizonyos ambivalenciákat, megválaszolja a nyitva maradt kérdéseket. „*Mikszáth nagy regénye az elbűvölt, a könyvtől megválni alig tudó olvasót kielégítetlenül hagyja: adós marad Tóth Mari és Noszty Feri utóbbi historiájával. De Szemző Gyula és Ungár Piroska még sokáig élt. Mi történt velük?*”⁴⁹

Az életrajz tehát kifejezetten arra vállalkozik, hogy kielégítse a Mikszáth-regény által már (vagy csak) felizgatott olvasót. És ha ezt a szexuális metaforát az elbeszélte eseményekre is kiterjesztjük, az is igaz, hogy Mikszáth csak ártatlan, kamaszos előjáték Kellér *hard pornójához* képest. A szereplők nevének különbsége jelentéktelennek látszik az azonosság explicit kinyilvánítása után, de azért érdekes, hogy az *Ungár* név miként értelmezi át a *Tóthot*. Mary Toth, ez az amerikai lány, akinek az anyja pozsonyi német, az apja olyan magyar, akinek a neve szlovákokat jelent, személyében harmonikus ellenpontot képez Bontó vármegye zaklatott nemzetiségi viszonyaihoz.⁵⁰ Ungár Piroška ellenben olyan zsidó lány, akinek a neve németül azt jelenti, hogy magyar. A nemzetiségek keveredését, ami az amerikai lánynál mintha nem okozott volna problémát, de a Kárpát-medencében állandó konfliktusforrás, az *Ungár* név is kifejezi, de az eltérés mégis tovább csökkenti annak lehetőségét, hogy a nő ebben a házasságban jól érezhesse magát, hogy a rokonság szolidaritása rá is kiterjedjen.⁵¹ Márpedig ez a házasság Kellérnél végül mégiscsak létrejön. Piroška addig sír, addig fogy és addig fenyegetőzik öngyilkossággal, míg végül az apja csak hozzáadja Szemzőhöz. És éppen ennek a házasságnak a működése értelmezi Kellérnél a Noszty fiú furfangos udvarlásának történetét, amely Mikszáthnál éppen azért maradhatott ambivalens, mert a házasság nem jött létre. A házasság egyébként a két háború közötti feldolgozásokban sem kötetett meg (legfeljebb Székely filmjében a képi szimbólumok szintjén), csak elhatároltatott a boldog végkifejletet sejtető finálékban, de a sejtetés egyértelmű volt: a házasság maga az idilli boldogság, melyben a két ideális szerelmes révbe ér, és örömteli fényűzésben imádkozhatja egymást a zárlat után következő időtlenségben – „amíg meg nem hálnak”.

Kellérnél azonban a házasság egészen másmilyen, az ő szövege mindenben visszazigazolja az öreg Tóth Mihály vízióját leánya házasságáról. Egy későbbi fázisban például Szemző egyszer úgy megveri a feleségét, hogy kórházi kezelésre szorul,⁵² de már eleinte is meglehetősen rideg a családi légkör, amelyben Szemzőné „*előzetes engedély nélkül be sem léphetett férje lakrészébe*”, semmilyen ügyet nem beszélnek meg, a férj állandó veréssel fegyelmezi az egyetlen fiúgyermeket, és az anyának megtiltja, hogy bármilyen játékot vegyen neki. Az asszony folyamatos megaláztatásoknak kitéve, lényegében rabságban, állandó felügyelet alatt él: „*Magára maradt, elszigetelődött, férje rokonai éppen csak leereszkedtek hozzá, soha igazában nem fogadták be, de régi társasága is elkerülte őt.*”⁵³

Szemző egy napon elszöktet egy másik nőt, feleségétől pedig elválik. Egy év múlva azonban visszahódítja és újra elveszi Piroškát. Ez egyáltalán nem kerül nagy erőfeszítésébe – tekintve az életrajz során mindvégig erőteljesen hangsúlyozott hallatlan szexuális vonzerejét.⁵⁴ Szép lassan aztán apósa egész vagyonát sikerül elszededegetnie.

Kellér szövege elsősorban Szemző életét meséli el, amelyben a feleség egyre inkább a perifériára szorul. Hiszen az első világháború és a Bácska elcsatolása után „*Pirit letette az asszony egyik pesti rokonánál, mint egy megunt bőröndöt, és ott is felejtette*”.⁵⁵ Közben Szemző félig legális, de főként törvénytelen és a szervezett bűnözésre emlékeztető módszerekkel jelentős vagyont szerzett, felesége nehéz körülmények között élt: „*Egy könyvkiaadónál vállalt négypengős napidíjas állást. Ahányszor Piroška személyesen megjelent, férje mindig hagyott számára kisebb összeget; de csak nagyon ritkán találkoztak.*”⁵⁶

Ezt a közbenső fázist aztán még nyomorúságosabb végkifejlet követi: „*Piroška, utolsó idejében kopottan, rongyosan járt a Belváros utcáin. Pórázon vezette kutyáját, ha ismerőssel találkozott, nyomorára panaszkodott és pengős kölcsönökért kunyerált. [...] A gazdag Ungár lánya az ostrom idején halt meg; utolsó útjára összesen egy ember, házbeli lakó kísérte el.*”⁵⁷

A házasság tehát bekövetkezik Kellérnél, de egyáltalán nem váltja be az elcsábított leány várakozásait, és így határozottan az elítélés pólusára mozdítja el a Noszty Feri udvarlása körüli ambivalenciát. De nem a házasság az egyetlen olyan momentum, amelyben Noszty Feri gonoszabb lesz, mint a regényben volt. A regényben ellenszenvesebb figura volt, mint az elbeszélésben, de a későbbi feldolgozásokban eszményi hőssé magasztosult. Kellér viszont Noszty Feri gonoszságát a képzelhető végletig fokozza. Ha volt is valami kedves, szeretetre méltó a Noszty Feri könnyelmű figurájában, Szemző Gyuláéban ilyesmi semmiképpen sem akad. Bizonyosság a Kellér-szöveg szinte bármelyik mondatát idézhetnénk, de talán elégedjünk meg azzal, ahogyan ellenségeire az általa fizetett pribékek rontanak rá: „*a rajtaütött ember kalapját, hátulról támadva, mélyen fejébe nyomták, hogy az nem látott, nem hallott, és a szájába bélsárt tömtek*”.⁵⁸

Az ilyesfajta bosszúállást azonban Szemző szereti évekig is halogatni, mert mint mondogatja: „*A bosszú és a kaviár hidegen jó.*”⁵⁹

Kellér azonban nemcsak Noszty figuráját értékeli, illetve értelmezi át ilyen negatíván. Neki arról a nőről is megvan a véleménye, akivel mindezt meg lehetett csinálni. A nőideál megváltozásától természetesen nem független ez az átértékelés. A tapasztalatlan, naiv, alkalmasint butácska leány a maga gyerekes elképzeléseivel és bájos szemérmességével: az a romantikus nőideál, amelyet Tóth Mari is képvisel, és amely Mikszáth jó pár szövegében őrzi pozícióját, és amelyet még a Karinthy–Benedek-feldolgozás is „*a darab legrokonszenvesebb figurájának*” nevezett,⁶⁰ a XX. század második felében már nem vonzó. Úgy látszik, Kellér elfogadja Máli néni lélektani elemzését, aki azzal magyarázta Tóth Mari lelki diszpozícióját, hogy „*sok német regényt szívott föl*”.⁶¹ Kellér átfogalmazásában mindez határozottan negatív értékelést kap: „*Piroska nem volt Júlia, hanem Courts-Mahler vagy Ohnet valamelyik érzélgős regényhősnőjének mintapéldánya*”, ezért kifelé a megaláztatások ellenére is őrizte a látszatot „*a rabság sorsába való nyálás-sóhajtó beletörődése*” közepette.⁶²

Jegyzetek

1. Lásd Mikszáth Kálmán ÖSSZES MŰVEL. Akadémiai–Balassi–Argumentum, 1956–2001. (A továbbiakban MKÖM.) 20,243.

2. A görög szavak magyar átírásának akkori-ban még nem volt egységes szabályrendszere; nem úgy, mint ma, amikor kettő is van. Mindazonáltal meglehetősen az a merészség, amely ugyanazt a képzőt két egymást követő tulajdonnév végén más helyesírással szerepelteti.

3. A fejezetbeosztás problémájának elvi felvetéséhez lásd Philip Stevick: *THE CHAPTER IN FICTION: THEORIES OF NARRATIVE DIVISION*. Syracuse, NY, 1970. Syracuse UP, 178.

4. MKÖM 20,279–288.

5. A szakirodalomban előfordul a „Noszty-klikk” (Király István: MIKSZÁTH KÁLMÁN. Művelt

Nép, 1952. 180.) és a „Noszty-klán” (Eisemann György: MIKSZÁTH KÁLMÁN. Korona, 1998. 127.) kifejezés is, de pontosabbnak érzem a háló metaforáját: a „*laza, de az adott pillanatban teljesen szorosra húzható hálót, amelyet a dszentri érdekkapcsolatai, rokonsági szövevényei alkotnak*” (Fábr Anna: MIKSZÁTH KÁLMÁN 1847–1910. Mikszáth Kiadó, Horpács, é. n. 145.), noha ez a hálózat messze nem terjed ki az egész dszentrire.

6. Ironikus elutasítás és afirmáció kettős játékról beszél Eisemann: i. m. 137.

7. A regényekre általában is jellemző lehet, hogy több inkompatibilis szervezőelvet tartalmaznak, lásd James R. Kincaid: *COHERENT READERS, INCOHERENT TEXTS. Critical Inquiry* 4 (1977). 787–802.

8. Feri szerelmét tényként kezeli, és magától értetődő értéként tételezve, az értelmezés egyik kiindulópontjává teszi Eisemann: i. m. 128. és 135. A könyvről írt kritikában egyéb kifogásokat is emleget ez ellen: HOGYAN OLVASUNK ÚJRA MIKSZÁTHOT? *BUKSZ* 11 (1999). 386.
9. *MKÖM* 20,210–11.
10. Uo. 21,138–39.
11. Uo. 20,238.
12. Uo. 21,229.
13. Az eddig felsorolt változtatásokra felhívja a figyelmet a regényt sajtó alá rendező Rejtő István is, a 20,137.: 18–30. sorok betoldását azonban nem említi, sőt azt állítja: „*Malinka és Vilma kapcsolatának alakulására a továbbiakban nem tér ki az író.*” *MKÖM* 20,276–77.
14. Uo. 21,150.
15. *Vásárnapi Újság* 54 (1907) dec. 8. 982.
16. *MKÖM* 21,90.
17. *Vásárnapi Újság* 54 (1907) dec. 15. 1005. = *MKÖM* 21,171–72.
18. A nyugati kánon kevésbé központi darabjaként megemlíthetjük *Eça de Querós O PRIMO BAZÍLIO* (1878), valamint *Leopoldo Alas Clarín LA REGENTA* (1884–85) című regényét is. És azért nem szabad elfeledkezniük Hester Prynne-ről sem, bármennyire Európa-centrikusak vagyunk is. A házasságtörés irodalmi megközelítéseit illetően az alapmű Tony Tanner: *ADULTERY IN THE NOVEL*. Baltimore–London, 1979. Johns Hopkins University Press. De van olyan is, aki úgy véli, a házasságtörés az egész nyugati kultúra főtémája: „*Aki irodalmunkból ítélne meg bennünket, úgy vélhetné, hogy a nyugatiak egyik kedvenc foglalatossága a házasságtörés. Egykettőre össze lehetne állítani azoknak a regényeknek a listáját, amelyekben erre nincs célzás.*” Denis de Rougemont: *A SZERELEM ÉS A NYUGATI VILÁG*. Ford. Szoboszlai Margit. Helikon, 1998. 10.
19. *MKÖM* 8,56–57.
20. Uo. 39,44.
21. A házasság működése – ellentétben a kortárs európai regényirodalom és dráma egyik jelentős csoportjával – Mikszáth regényeiben majdhogynem tabutéma, amely alig kerül az elbeszélés centrumába. Jókai időnként megszébbre megy nála (példa lehet *AZ ARANY EMBER* vagy *A LÉLEKIDOMÁR*). Mikszáth egyik nagyobb elbeszélése azonban mégis megemlíthető: a *PÁVA A VARJÚVAL*. *MKÖM* 5,131–168.
22. Uo. 21,123.
23. Uo. 21,204.
24. E hellyel kapcsolatban a dekonstrukciót előlegező játékot folytat a *páva* asszociációival Király: i. m. 194–95. A hely a „*Felszállott a páva...*” kezdetű népdalt idézi fel, de nem az Ady-féle világot pusztító tűz víziójában. Egy váratlan fordulattal a parádés ló is azonos lesz „*a páváskodó úri bandával*”, és akkor már Kope-reczky bölcselkedése a parádés lovakról szintén beidézhető. Ló és páva behelyettesítése, amely Királynál a páváskodás szóalakon nyugodott, meggyőzőbb lehet, ha felidézzük, amikor Noszty Feri megvette „*a Topsisch gróf négy fekete lovát*”: „*úgy ment az a négy ló, mint négy páva, még a föld is érezni látszott kényes lépkedésüket*” (*MKÖM* 21,155.). És akkor már miért ne utalnánk vissza Mikszáth *PÁVA A VARJÚVAL* című szövegére? Ott is az előkelő nő a páva, viszont a férj a varjú. Mindenesetre abban a szövegben témává válik, hogy működőképes-e a házasság páva és varjú között. Ha Noszty Feri parádés ló és páva, Mari pedig galamb és varjú, abból nem tudom, mi következik, de Marira nézve nyilván semmi jó.
25. A NOSZTY-FIÚ ESETE TÓTH MARIVAL. Vígjáték 4 felvonásban. Mikszáth Kálmán regénye nyomán színpadra írta Harsányi Zsolt. Uj Idők Irodalmi Intézet Rt., 1926. A továbbiakban Harsányi: VÍGJÁTÉK.
26. Harsányi: VÍGJÁTÉK, 21.
27. Uo. 25.
28. Marton, 1933.
29. Harsányi: Vígjáték, 28.
30. Uo. 26–27.
31. Uo. 96.
32. Uo. 38–40.
33. Könyv alakban: Pekár Gyula: *A KÖLCSÖNKERT KASTÉLY*. Vígjáték három felvonásban, öt képben. Singer és Wolfner, 1914.
34. Az interjú 1939. december 20-án jelent meg az *Esti Kurir*ban, megtalálható *MKÖM* 21,315. A darabot egyébként az Akadémia is Vojnits-éremmel tüntette ki, és készült belőle egy némafilm is 1928-ban, Bolváry Géza rendezésében.
35. K. F.: *ELŐSZÓ*. In: Mikszáth Kálmán: *A NOSZTY FIÚ ESETE TÓTH MARIVAL*. Színpadra átdolgozta Karinthy Ferenc és Benedek András. Franklin, 1950. 4–5.
36. Karinthy–Benedek, 98.
37. A FÜGGELÉK külön kiemeli az ilyen jelzések fontosságát: „*Ebben a jelenetben nagyon kell vi-*

gyázni a *Ferit játsszó színésznek: Marival szemben nagyon őszinte, nagyon ügyes, máskülönben Mari nem szeretne belé. Csak a Tinkával való jelenetben leplezheti le magát a néző előtt.*” (101.) „*Ferinek itt is vigyázniá kell a kettős hangra: amíg a családdal beszél, rideg, tárgyilagos, amikor Marival, akkor őszintén szerelmesnek kell lennie. Egy-egy ponton leplezheti csak le magát a néző előtt.*” (102.)

38. Karinthy–Benedek, 56.

39. Uo. 88.

40. Uo. 32.

41. Sárközi Andor írása az *Északmagyarország* 1950. február 2-i számában jelent meg, lásd MKÖM 21,321.

42. A forgatókönyvet Thurzó Gábor írta.

43. A film mélypontja egyébként az a kaszinói jelenet, amelyben négyes tarokkot játszanak, ami már magában is baj, de ráadásul az egyik játékos kilenc tarokkal, köztük a három honórral a kezében passzol.

44. MKÖM 21,232.

45. Uo. 21,233.

46. Uo. 20,262–67.

47. Király, 178–79.

48. Kellér Andor: A FŐISPÁN. In: uő: ZÖLD GYEP, ZÖLD ASZTAL – A FŐISPÁN. Szépirodalmi, 1974. 184.

49. Kellér, 186.

50. A nemzetiségi kérdéshez a regényben lásd Fábri, 150–51.

51. Érdemes megjegyezni: az a körülmény, hogy a kiszemelt menyasszony családja zsidó, csak ekkor, a II. világháború után jut szerephez a történet értelmezésében, márpedig a holokauszt tapasztalata tudvalevőleg visszamezőleg is átalakítja a század eleji antiszemitizmus megítélését. Az az úri gőg, amellyel a Nosztyak úgy vélik, bármit megtehetnek Tóthékkal, Kellér olvasatában implicit módon összekapcsolódik az antiszemitizmus kérdésével.

52. Kellér, 208.

53. Uo. 194.

54. Ez a vonzerő azonban, amely Noszty alakjának kezdettől jellemzője, Kellérnél nem romantikus hősszerelmessé teszi a figurát, hanem a *KÉTEZER NŐJE VOLT* című pornográf íromány főszereplőjévé.

55. Kellér, 206.

56. Uo. 223–24.

57. Uo. 226.

58. Uo. 209.

59. Uo. 204.

60. Karinthy–Benedek, 100.

61. MKÖM 20,162.

62. Kellér, 194.

Kántor Zsolt

MIKÉNT MÚLIK EL, AMI MEGMARAD

Nagymama a kukában guberált,
amíg papa a Bibliával bíbelődött a kanapén,
lehet, hogy kidobtad a nyakkendőtűt
a molyette kravátlival együtt,
mondta az öreg, miközben a Róma-levél fölé hajolt,
ahelyett, hogy megadnád néha a *köteles jóakaratot*,
selejtezed a holmikát?

Vén fejjel, szólt közbe az asszony, szokjál le róla,
a test gondolata halál, a szellemé élet.

Nem rendelkezhetsz a saját testeddel, szájalt az atya,
te meg nem uralkodhatsz fölötte, replikázott mami.

Ó, megvan a *vrasba*, ez a kopott vas-